ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՄՆ-Ի ԱՄՍԱԳՐԵՐԻ ԷՋԵՐՈՒՄ
(XIX դ. 90-ական թվականների կեսեր)

ԱՐՄԱՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

Թուրքական սուլթան Աբդուլ-Համիդ II-ի սաստկացող հակահայկական քաղաքականությունը, հայ խաղաղ բնակչության մասսայական կոտորածները Օսմանյան կայսրության մեջ XIX դ. 90-ական թվականների կեսերին լայնորեն լուսաբանվեցին ԱՄՆ-ի թերթերի և ամսագրերի էջերում։ Ծանոթություններ մի շարք հասարակական գործիչների կարծիքին, որոնք հանդես էին գալիս ամերիկյան պարբերական հրատարակությունների էջերում, թույլ է տալիս ավելի խորն ու լիակատար բացահայտելու մեծ տերությունների իմպերիալիստական քաղաքականության էությունը հայկական հարցում։

Հայաստանի և հայկական հարցի վերաբերյալ բազմաթիվ հոդվածներով հանդես են գալիս ճանապարհորդներ, առևտրականներ, ԱՄՆ-ի համալսարանների պատմաբան պրոֆեսորներ, ամերիկյան միսիոներներ, լրագրողներ, դիվանագետներ, եկեղեցական գործիչներ։ Ոմանք ընթերցողին ծանոթացնում են հայ ժողովրդի, հայ եկեղեցու պատմությանը, նկարագրում են 1894—1896 թթ. արյունալի ջարդերը, մյուսները վերլուծում են հայկական հարցի շուրջը ստեղծված դիվանագիտական բարդությունները։

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում այն նյութերը որոնք վկայում են XIX դ. 90-ական թվականներին Օսմանյան կայսրության չափազանց ծանր ներքին դրության մասին։ Հիմնվելով զրկանքներով ու տառապանքներով լի իրենց ուղին անցած հայ փախստականների պատմությունների վրա, ամերիկահայ հեղինակ Մ. Գյուլեսյանը «Հայ փախստականները» հոդվածում ընթերցողին ծանոթացնում է թուրքական իրականության զարհուրելի պատկերին։ Նա մանրամասն նկարագրում է հայ խաղաղ բնակչության կոտորածները, այն դաժանությունը, կաշառակերությունն ու կոռուպցիան, որոնք այնքան հատուկ էին ժամանակի թուրքական ադմինիստրացիային[1]։ *«Մեծ մարդասպանը և Հայաստանի քրիստոնյաները» հոդվածի հեղինակ Ջ. Մակդերմոթը Օսմանյան կայսրությունը համարում էր «քաղաքակիրթ աշխարհի վարակի աղբյուր»*[2]։

«Սենչրի մադաղին» ամսագրում հրատարակված է Թուրքիայում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների դեսպան Ա. Տերրելի «Զրույց սուլթան Աբդուլ-

---

* *Հոդվածը շարադրված է ամերիկյան «Ատլանտիկ մանթլի», «Արենա», «Սենչրի մադաղին», «Կաթոլիկ ուորլդ», «Ֆորում», «Նեյշն», «Աութլուկ», «Ռևյու օֆ ռևյուզ» ամսագրերի նյութերի հիման վրա։*

[1] M. H. Gulestan, The Armenian Refugees ("Arena", vol. 77, Boston, 1897, p. 659—662).

[2] George McDermot, The Great Assassin and the Christians of Armenia ("Catholic World", vol. 64, New York, 1896, p. 295).

Համիդի հետ» հոդվածը։ Այնտեղ նկարագրված է ամերիկյան դիվանագետի հանդիպումը թուրքական սուլթանի հետ և ցույց է տրված Համիդի և նրա կառավարության անմիջական մասնակցությունը հայերի կոտորածի կազմակերպմանը։ Ա. Տերրելի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ սուլթանը, կարծես արդարացնելով իրեն և իր նախորդներին, բերում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ լավ վերաբերմունքի բազմաթիվ վկայություններ[3]։ Սակայն սուլթանը նկատի ուներ այն հայերին, որոնք իրենց ամբողջությամբ նվիրել էին Բարձր Դռանը ծառայելուն և լիովին հեռացել էին արևմտահայ աշխատավոր բնակչության կենսական շահերից։

«Թուրքիան և հայկական ճգնաժամը» հոդվածի հեղինակ Թ. Պետերսոնը սուլթան Աբդուլ-Համիդի արյունախում քաղաքականության ակունքները որոնում էր մահմեդական մոլեռանդության մեջ։ Նրա կարծիքով սուլթանը մեղավոր չէ, քանի որ «նա տիպիկ մահմեդական է՝ և ամենաուղղահավատ մահմեդականը այն տիրակալների մեջ, որոնք երբևէ նստել են կայսրության դահին։ Նա անում է այն, ինչ նրան հրամայում է Մուհամեդը Ղուրանի 47-րդ սուրահում»։ Ամերիկյան հեղինակը գրել է, որ մի անգամ Նեջիբ փաշան Դամասկոսում բրիտանական հյուպատոսության դատտնի գործակալին ասել է, թե իբր թուրքական կառավարությունը կարող էր իր իշխանությունը պահպանել միայն քրիստոնյա հպատակների թիվը կրճատելու դեպքում։ Հոդվածում Թ. Պետերսոնը բերել է մեծ վեզիրի հետևյալ խոսքերը. «Ազատվել հայկական հարցից, նշանակում է ազատվել հայ ժողովրդից»[4]։

Եվ ահա շուտով, սկսած 1894 թ., այդ խոսքերը հաստատվեցին հայ խաղաղ բնակչության մի շարք զարհուրելի ջարդերով։

XIX դ. 90-ական թվականներին ԱՄՆ-ի ամսագրերում հրապարակվել են Օսմանյան կայսրությունում հայերի կոտորածի պատկերը ներկայացնող հոդվածներ, վկայություններ, հաղորդումներ և նամակներ։ Այսպես, Լ. Աբբոտի կարծիքով, Թուրքիայում հայ բնակչության կոտորածը արդյունք է ոչ թե զազազած ամբոխի գործողությունների, այլ սուլթան Աբդուլ-Համիդի քաղաքականության, որը կիրառվում էր հետևողականորեն, համառորեն և անխնա կերպով[5]։

Նյու Յորքի «սեյշն» ամսագրում զետեղված է ազգությամբ հույն Դ. Կալոպոտակեսի «Կոստանդնուպոլսի ջարդերը» հոդվածը, որն ուղարկվել էր Աթենքից։ Նա հայտնում է 1200 հայ փախստականների մասին, որոնք ապաստան էին գտել Աթենքում և Պյուրոսում։ Կալոպոտակեսը նշում է, որ հայ գաղթականները որպես կանոն մնում էին առանց աշխատանքի և քարշ էին տալիս իրենց ողորմելի գոյությունը։ Նույն հեղինակը բերում է ականատես հայերի մի շարք վկայություններ, որոնք ապացուցում են թուրքական պաշտոնական իշխանությունների մասնակցությունը կոտորածին։ Ականատեսներից մեկը պատմել էր, որ հայերին կոտորող մահմեդական ամբոխի

---

[3] A. W. Terrell, An Interview with Sultan Abdul Hamid ("Century Magazine", vol. 55/ns33', 1897, p. 133).

[4] Theodore Peterson, Turkey and Armenian Crisis ("Catholic World", vol. 61, New York, 1895, p. 667).

[5] Lyman Abbott, Armenian Question ("Outlook", vol. 54, New York, 1896, p. 1036).

գլուխ էին կանգնած 25 ոստիկան։ Մյուս ականատեսը վկայում է, որ թուրք զինծառայողները ղեկավարում էին 100 սոֆտաների գազանությունները, որոնք հայերի վրա էին նետվում բացականչելով՝ «Երկար կյանք սուլթան Համիդին»։ Երկու փախստական հայեր պատմում էին, թե ինչպես թուրք մսավաճառը բռնել էր մի հայի և իր խանութի վահառասեղանի վրա կտոր-կտոր արել[6]։

Բոստոնի «Ատլանտիկ մանթլի» ամսագրում հրապարակված հոդվածում Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպանության աշխատակից Ջ. Ռոբերտսը հանգամանորեն նկարագրում է 1896 թ. Կոստանդնուպոլսի կոտորածի սարսափելի տեսարանները։ Նրա վկայությամբ, երեք օրվա ընթացքում Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում սպանվել է յոթից մինչև տասը հազար հայ[7]։ Հոդվածի հեղինակը բերում է դեսպանության աշխատակից Լեմմեի պատմածը հայուհի Մանելյանի՝ սուլթան Աբդուլ-Մեջիդի քարտուղար Հակոբ Հակոբյանի դստեր մասին, քարտուղար, որը ինչ-որ մի անգամ փրկել էր սուլթանի կյանքը։ Կոստանդնուպոլսի կոտորածի ժամանակ զոհվեցին այդ կնոջ երեք որդիները։ Ամբողջ երկու օր այդ երեք եղբայրները ետ էին մղում թուրք դիվորների հարձակումը։ Երբ փամփուշտները վերջացան, եղբայրները վերջ տվեցին իրենց կյանքին։ Թշվառ կինը մի մեռնող որդուց մյուսին էր նետվում։ Տուն ներխուժած թուրք գիվորները որոշ ժամանակ լուռ դիտում էին այդ սարսափելի տեսարանը։ Հետո նրանցից մեկն ասաց. «Այս քավթառ շանը մենակ թողեք իր մեռած լակոտների հետ»[8]։

Թ. Պետերսոնը «Թուրքիան և հայկական ճգնաժամը» հոդվածում մեջ է բերում Վ. Հյուգոյի դիպուկ դիտողությունը Օսմանյան կայսրության մեջ կատարված ողբերգական իրադարձությունների առթիվ. «Երբ Փարիզում են մարդ սպանում, ապա այդ արարքը կոչվում է մարդասպանություն, իսկ Արևելքում հիսուն հազար մարդու կոտորածը հարց է համարվում»[9]։

Այս շրջանում ամերիկյան տարբեր բարեգործական ընկերություններ կոտորածներից տուժած հայերին ցույց էին տալիս աջակցություն և օգնություն. այդ բանը ևս արտացոլվել է ԱՄՆ-ի ամսագրերի էջերում։ Ամերիկյան որոշ կազմակերպություններ ստանձնել էին Թուրքիայից փախածներին տեղավորելու գործը։ Մ. Գյուլեսյանը հատկապես նշում է Օգնության հայկական ասոցիացիայի և Նյույորքցի ոմն դոկտոր Այվազյանի գործունեությունը։ Ինքը՝ Մ. Գյուլեսյանը, իր ֆաբրիկայի հարկերից մեկը տրամադրել է փախստական հայերին, նրանց ապահովելով սննդով և հագուստով[10]։ «Օգնություն Հայաստանին» հոդվածում «Աութլուկ» ամսագիրը գրել է, որ Կարմիր խաչի ընկերությունը, Օգնության հայկական ասոցիացիան և Ավետարանական միությունը միավորել են իրենց ջանքերը՝ հայերին օգնելու նպատակով նվիրատվություններ հավաքելու համար։

---

[6] D. Kalopothakes, The Constantinople Massacres ("Nation", vol. 63, New York, 1896, p. 265—266).

[7] Chalmers Roberts, A Mother of Martyrs ("Atlantic Monthly", vol. 83, Boston, 1899, p. 90).

[8] Նույն տեղում, էջ 94—96։

[9] Theodore Peterson, Նշվ. հոդվ., էջ 667։

[10] M. H. Gulesian, The Armenian Refugees ("Arena", vol. 77, Boston, 1897, p. 654—655).

Անհրաժեշտ է նշել, որ ամերիկյան միսիոներների ակտիվ գործունեության նպատակները չէին սահմանափակվում Օսմանյան կայսրության բրիստոնյա ժողովուրդների «աջակցությամբ» և հովանավորությամբ։ Միսիոներությունը ԱՄՆ-ի կառավարության քաղաքականության իրականացնողն էր, կառավարություն, որը ձգտում էր յուրովի ամրապնդել իր ազդեցությունը քայքայվող Օսմանյան կայսրությունում։

Որոշ հեղինակներ պատմական էքսկուրսներ են կատարել, իրենց ընթերցողներին ծանոթացնելով հայ ժողովրդի անցյալին։ Այդ հոդվածները ժամանակին ունեին ճանաչողական նշանակություն և ընթերցողին պատկերացում էին տալիս մի ժողովրդի մասին, որը գալի ներգրում է կատարել համաշխարհային մշակույթի գանձարանում։

Նյու Յորքի «Ֆորում» ամսագրում գետեղված է գերմանացի աչքի ընկնող քաղաքական գործիչ Պ. Ռորբախի «Աջակցություն հայկական հարցին» հոդվածը։ Իր հոդվածում նա պրոբլեմի իմացությամբ ամերիկյան ընթերցողին ծանոթացնում է հայ ժողովրդի պատմությանը, հայկական հարցին։ Հեղինակը նշում էր, որ Հռոմում տեղի ունեցած քաղաքացիական պատերազմների ժամանակ Հայաստանը դարձել է աշխարհի մեծ պետություններից մեկը, իսկ մեր թվականության 301 թ. պատմության մեջ առաջին անգամ քրիստոնեությունն ընդունել է որպես պետական կրոն[11]։

Ամերիկյան ամսագրերի կրոնական հրատարակություններում ընդգծվում էր, որ հայերը քրիստոնեական քաղաքակրթության հնագույն ժողովուրդ են, որ նրանք միշտ բարեկամաբար և խաղաղասիրությամբ են վերաբերվել հարևան ժողովուրդներին։ Բազմաթիվ օրինակներ էին բերվում հին պատմությունից, ցույց էր տրվում հայերի բարձր մակարդակը գրականության, գիտության և արվեստի բնագավառում[12]։

Ամերիկյան հրապարակախոս Թ. Պետերսոնը գրել է, որ «նրանք, ովքեր ճանապարհորդել են Թուրքիայում, ուսումնասիրել են պատմությունը կամ հետաքրքրվել հնագույն քաղաքակրթություններով, կհամաձայնվեն, որ անցյալում հայերը եղել են ավելի քաղաքակրթված, ավելի շատ են առաջադիմել արվեստի, առևտրի և գրականության զարգացման գործում, քան թուրքերը այսօր»[13]։ Հենց նա էլ նկատել է, որ հայերը, որոնց քանակը Օսմանյան կայսրության մեջ հասնում էր 3 միլիոնի, ունեին ավելի քան 30 պարբերական հրատարակություն, այն դեպքում, երբ 15 միլիոն թուրքերն ունեին 20 հրատարակություն։ Ավելին; թուրքական հրատարակությունների մեծ մասի գլուխ կանգնած էին հայ խմբագիրներ[14]։

«Հայաստան. անցյալը և ներկան» հոդվածում, որը հրապարակվել էր Նյու Յորքի «Կաթոլիկ ուորլդ» ամսագրում, Կաթոլիկական համալսարանի հնագիտության և արևելյան լեզուների պրոֆեսոր Հ. Հիվերնատը ամերիկյան ընթերցողին ամենասեղմ ձևով ներկայացրել է հայ ժողովրդի անցած փշոտ ճանապարհը։ «Դրախտի ենթադրյալ երկիրը», «Սուրբ Արարատ», «Հայերի

---

[11] Paul Rohrbach, A Contribution to the Armenian Question ("Forum", vol. 19, New York, 1900, p. 482—483).

[12] R. M. Ryan, Why we Catholics Sympathize with Armenia ("Catholic World", vol. 62, New York, 1895, p. 181—182).

[13] Theodore Peterson, Նշվ. հոդվ., էջ 668:

[14] Նույն տեղում, էջ 669։

«Մինոգրաֆիան», «Քրիստոնեության վաղագույն ընդունումը», «Մահմեդական նվաճողները» գլուխներում հեղինակը տալիս է Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի վառ նկարագրությունը, հայ ժողովրդի, հայ եկեղեցու համառոտ պատմությունը[15]։ Իհարկե, չի կարելի համաձայնվել Հ. Հիվերնատի բոլոր դրույթների հետ։ Սակայն ակներև է, որ նա ձգտել է այն ժամանակվա գիտական տվյալների հիման վրա հանգամանալից պատկերացում տալ հայ ժողովրդի պատմության և քաղաքակրթության մասին։

XIX դ. 90-ական թվականների ամսագրերի էջերում զգալի տեղ էր հատկացվում հայկական հարցում եվրոպական տերությունների քաղաքականության վերլուծությանն ու քննադատությանը։

Քննարկելով Օսմանյան կայսրության մեջ հայերի դրության վատթարացման պատճառները, շատ հեղինակներ մատնանշում էին հայկական հարցում Դիզրաելիի, Սոլսբերիի և անգլիական կառավարության մյուս պարագլուխների դիվանագիտական քայլերի բացասական դերը, սկսած Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի ժամանակներից և վերջացրած 1894—1896 թթ. արյունալի իրադարձություններով։

Ամերիկյան հասարակական կարծիքի, մասնավորապես հրապարակախոսների քննադատական դիրքավորումը Օսմանյան կայսրությունում Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության, հայկական հարցում անգլիական կառավարողների գործողությունների նկատմամբ, անկասկած, ուշադրության է արժանի։ Իհարկե, դա բխում էր չէ թե հայ ժողովրդի նկատմամբ ունեցած «մարդասիրական զգացմունքներից»։ Իմպերիալիստական միջպետական մրցակցության ուժեղացման պահին անգլիական արևելյան քաղաքականության շատ տեսանկյուններ վրդովմունք էին առաջ բերում ԱՄՆ-ի քաղաքական շրջաններում։ Նման դիրքավորումը բացատրվում է նաև Կենտրոնական Ամերիկայում Վենեսուելայի պատճառով անգլո-ամերիկյան հակասությունների սրմամբ։ 1895 թ. ԱՄՆ-ի կառավարությունը հայտարարեց, որ Անգլիայի կողմից Վենեսուելայի տարածքի որևէ մասի զավթումը հանդիսանում է Մոնրոյի դոկտրինայի խախտում, և նույնիսկ սպառնաց պատերազմով։

«Դժբախտ Հայաստան» հոդվածում, որ հրապարակվել էր «Կաթոլիկ ուորլդում», որն առանձին ակտիվություն էր դրսևորում լուսաբանելու և մեկնաբանելու Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող իրադարձությունները, Ջ. Օ՝Շին վերլուծել է 1895 թ. Արևմտյան Հայաստանում կատարված արյունալի իրադարձությունների արմատներն ու պատճառները, ցույց տալով, որ թուրքական իշխանությունների, բարբարոսական քաղաքականությունը Արևելյան Եվրոպայի և Անատոլիայի քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ նոր չէ և տեղի է ունեցել 4 դարերի ընթացքում։ Այն, որ Հայաստանը տնքում էր թուրքական կառավարման «երկաթյա կրնկի» տակ, Ջ.Օ՝Շին համարում էր Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության ուղղակի հետևանքը։ Նա հանգուցյալ «լկտի» պրեմիեր մինիստր լորդ Բիկոնսֆիլդին (Դիզրաելի։ լիովին պատասխանատու էր համարում 1895 թ. կոտորածի ժամանակ թափված հայկական արյան ամեն մի կաթիլի համար, «ամեն մի որբի համար, ամեն մի մոր համար, որը ողբա-

[15] Henry Hyvernat, Armenia. Past and Present („Catholic World", vol. 62, New York, 1895, p. 312—322).

լով, երկնքին էր դիմում օգնության աղերսով։ Դատապարտելով Դիզրաելիի մեքենայությունները, որը ցարական կառավարությանը հարկադրեց 1878 թ. զորքերը դուրս բերել Օսմանյան կայսրության այն մարզերից, որոնք խիտ բնակեցված էին հայերով, հեղինակը բրիտանական կառավարողների քաղաքականությունը անվանում էր մաքիավելիական քաղաքականություն[16]։

Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը ճիշտ նույն կերպ է գնահատում Թ. Պետերսոնը, որը «Թուրքիան և հայկական ճգնաժամը» հոդվածում գրում է, որ Մեծ Բրիտանիան ընդդիմացավ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի ստորագրմանը, որի համաձայն Թուրքիան պարտավորվում էր ռեֆորմներ անցկացնել հայկական մարզերում, մինչև այնտեղից ռուսական զորքերի դուրս բերումը։ Հեղինակը ոչ առանց հիմքի նկատել է որ սպագայում մարդկության պատմության մեջ կդրվեն հետևյալ տողերը. «Ասիայում գոյություն ուներ փոքրաթիվ, բայց քաղաքակիրթ քրիստոնյա մի ժողովուրդ, որը Անգլիայի եսամոլության զոհը դարձավ»[17]։

«Աութլուկ» ամսագրում հրապարակված «Թուրքերը և հայերը» վերնագրով հոդվածում է. Բոլդուինը գրում է, որ անգլիական կառավարությունը թույլ չտվեց իրականացնել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը և ստորագրեց Կիպրոսի կոնվենցիան, որի համաձայն պարտավորվում էր Թուրքիային պաշտպանել այն դեպքում, եթե Ռուսաստանը անցնի նրա սահմանները։ Է. Բոլդուինի կարծիքով Անգլիայի մեղքը չի կարող արդարացվել[18]։

XIX դ. 90-ական թվականների կեսերին հայկական հարցին վերաբերող բազմաթիվ հոդվածներ ու հաղորդումներ են տպագրվել «Ռևյու օֆ ռևյուզի» էջերում։ Ամսագրի համարներից մեկում տպագրված «Արևելյան մարդակերը կամ սուրբ Տրիգորի փրկությունը» հոդվածում հրապարակախոս, ամսագրի խմբագիր Ու. Սթեդը խիստ քննադատում է Մեծ Բրիտանիայի արևելյան քաղաքականությունը, սկսած 1878 թ.։ Նա նկատում է, որ քանի դեռ բրիտանական դրոշը առանց եվրոպական կոնցերտի թույլտվության ծածանվում է Կիպրոս կղզու վրա, ուղղակի խախտելով միջազգային իրավունքի բոլոր սկզբունքները, Անգլիան իրավունք չունի միջամտելու քայքայված Օսմանյան կայսրության գործերին[19]։

«Անգլիայի ձեռքը թուրքական ջարդերի մեջ» վերնագրով հետաքրքիր հոդված է հրապարակվել Բոստոնի «Արենա» ամսագրում։ Մեզ արդեն հայտնի հեղինակ Մ. Գյուլեսյանը անհրաժեշտ չի գտնում նկարագրել վերջին երկու տարվա իրադարձությունները Հայաստանում, երբ Անգլիայի անմիջական թողտվությամբ կոտորվել է 100000 մարդ. քանի որ դրանց մասին շափազանց լավ գիտեր հասարակական կարծիքը։ Հոդվածում խոսքեր են մեջբերվում 1878 թ. Կրոյդոնում լորդ Շերբրուքի արտասանած ճառից. «Անգլիական քաղաքականությունը դժոխքի դարպասները բացեց Թուրքիայի քրիս-

---

[16] John O' Shea, Unhappy Armenia („Catholic World", vol. 60, New York, 1895, p. 554—556).

[17] Theodore Peterson, Նշվ. հոդվ., էջ 674—675։

[18] Elbert Baldwin, The Turks and the Armenians („Outlook", vol. 53, New York, 1896, p. 242).

[19] W. T. Stead, The Eastern Ogre; or st. George to Rescue („Review of Reviews", vol. 14, New York, 1896, p. 376—377).

տոնյաների համար»[20]։ Դատապարտելով Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը, Մ. Գյուլեսյանը նշում է, որ «մարդասեր» Անգլիան քննադատում էր այն, որ ԱՄՆ-ում նեգրերին Լինչի դատաստանի էին ենթարկում, պառլամենտի նիստերում բանաձևեր ընդունելով ստրուկների առևտուրը դադարեցնելու մասին, և միևնույն ժամանակ թույլ էր տալիս հազարավոր հայերի կոտորածը Օսմանյան կայսրության մեջ, ելնելով իր զաղութային նկրտումներից[21]։

Բրիտանական Կապույտ գրքերը բառացիորեն լցված են Բարձր Դռան՝ ասցէին ուղղված բողոքներով և հայտարարություններով։ Սակայն երկու տարի շարունակ տեղի ունեցող հայերի կոտորածները չկարողացան անգլիական կառավարությանը ստիպել՝ թուրքական կառավարությանը նոտաներ ներկայացնելուց անցնելու վճռական գործողությունների։

1895 թ. Նյու Յորքի «Սենչրի մագազին» ամսագրի էջերում «Հայկական հարցը» հոդվածով հանդես եկավ Անգլիայի հայտնի քաղաքական գործիչ Ջ. Բրայսը։ Ջ. Բրայսը, որը մշտապես խիստ քննադատության էր ենթարկում իր կառավարության արտաքին քաղաքականությունը, այս անգամ փորձում էր արդարացնել Անգլիային։ Նա մեղքը գցում է եվրոպական տերությունների վրա, որոնք չեն աջակցել բրիտանական կառավարությանը, որը, իբր, բազմիցս բողոքել է թուրքական կառավարության հակահայկական ներքին քաղաքականության դեմ և փորձել է իր հյուպատոսների և Կոստանդնուպոլսում իր դեսպանության միջոցով որևէ կերպ խոչընդոտել բռնապետության անկարգություններին[22]։

XIX դ. 90-ական թվականների ամերիկյան ամսագրերի նյութերին ծանոթանալը մեր առջև «անսպասելի» պատկեր է բացում։ «Նեյշն» ամսագրի վկայությամբ պարզվում է, որ Մեծ Բրիտանիայի նախկին պրեմիեր մինիստր, լիբերալների պարագլուխ Ու. Գլադստոնի բազմաթիվ ելույթները հօգուտ հայերի լոկ թատերախաղ են եղել։ Ամսագիրը նշում էր, որ չնայած հակառակորդ կուսակցության պարագլուխ Ռ. Սոլսբերիի հետ ունեցած հակամարտությանը, Ու. Գլադստոնի հասարակական ելույթները նպատակ են ունեցել աջակցել կառավարող կուսակցության ազդեցության աճին։ Եվ 1895 թ. օգոստոսի 6-ին Ջեսթերում կայացած միտինգը և Ու. Գլադստոնի ելույթը այնտեղ տեղի են ունեցել պրեմիեր մինիստր Ռ. Սոլսբերիի գիտությամբ և համաձայնությամբ[23]։

Մերձավոր Արևելքում վարած ավանդական քաղաքականությունից Ռ. Սոլսբերիի նահանջը «Նեյշն» ամսագիրը «Արևելյան հարցը» հոդվածում բացատրում է անգլիական պլաններին Ռուսաստանի հակազդեցությամբ, պլաններ, որոնք միշտ ձգտում էին «հիվանդ մարդու» (sick man) պրոբլեմը լուծել հիվանդության՝ «մահմեդական կառավարման գանգրենայի», պատճառի վերացման միջոցով[24]։

---

[20] M. H. Gulesian, Englands Hand in Turkish Massacres („Arena", vol. 17, Boston, 1897, p. 271—272).

[21] Նույն տեղում, էջ 281։

[22] James Bryce, The Armenian Question („Century Magazine", vol. 51, New York, 1895, p. 131).

[23] „Lord Salisbury and Armenia" („Nation", vol. 61, New York, 1895, էջ 110—111).

[24] „The Eastern Question" („Nation", vol. 62, New York, 1896, p. 27).

Անգլիան մշտապես ձգտել է Ռուսաստանի սահմաններին հարող մարզերում իր ազդեցությունը հաստատել ռեֆորմներ անցկացնելու անհրաժեշտության վերաբերյալ հայտարարությունների օգնությամբ։ Սակայն Օսմանյան կայսրության մեջ Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությանը հակադրվել է Ռուսաստանը, որը չէր ցանկանում թույլ տալ բրիտանական ազդեցության ուժեղացումը իրեն սահմանակից մարզերում։

Բնութագրելով Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը, սովետական ականավոր պատմաբան Ե. Տարլեն գրել է. «Մտավոր և ֆիզիկական ուժի պաշտամունքը, նվաճման, օգտագործման և տիրապետության պաշտամունքը, խորագույն, գիտակցական օպորտունիզմը, խոսքը գործից տարբերելու որոշակի ընդունակությունը, որևէ զսպվածության ամենալիակատար բամահրանքը այնտեղ, որտեղ խոսքը վերաբերում է կայսրության տնտեսական և քաղաքական շահերին և միևնույն ժամանակ այդ քամահրանքի առթիվ ոչ թե հոխորտալու, այլ նրա մասին խոր լռություն պահպանելու ունակությունը, վերջապես, բնածին հնարամտությունն ու զայնությունը, կարիքի դեպքում ակնթարթական, բառացիորեն մի բանի օրում, ծանր պետական նավի ամբողջ ուղղությունը կտրուկ կերպով փոխելու, դիվանագիտական դարավոր ավանդույթները մոռանալու, եթե դա է պահանջում փոփոխվող իրադրությունը, բնածին ընդունակությունը—ահա անգլիական քաղաքականության բնորոշ գծերը»[25]։

Մ. Գյուլեսյանը չի համաձայնվում անգլիական որոշ հեղինակների կարծիքին, որոնք պնդում են, թե իբր Անգլիան ցանկանում էր օգնել Հայաստանին, բայց նրա ճանապարհին կանգնած էր Ռուսաստանը։ Նա նշում է, որ իր ամբողջ պատմության ընթացքում Ռուսաստանը համակրել է Թուրքիայի քրիստոնյա հպատակներին և ամեն կերպ աշխատել է բարելավել նրանց դրությունը։ Բայց Մեծ Բրիտանիան այդ ճանապարհի վրա մշտապես խոչընդոտներ է ստեղծել։ Եթե Անգլիան ազնվությամբ և անկեղծորեն Ռուսաստանին հավաստիացներ, որ ինքը, բացի հայերի փրկությունից, ուրիշ շահեր և նպատակներ չունի Թուրքիայում, Ռուսաստանը, անկասկած, մեկընդմիշտ վերջ կտար հայկական սարսափներին[26]։ «Անգլիայի ձեռքը թուրքական ջարդերի մեջ» հոդվածում Մ. Գյուլեսյանը բերում է լորդ Պալմերստոնի հետևյալ խոսքերը. «Մենք Թուրքիային պաշտպանում ենք հանուն մեր սեփական շահերի»[27]։ Ամերիկահայ հեղինակը հայերին կոչ էր անում իրենց հայացքն ու հույսերն ուղղել ռուսական կառավարությանը, որը կարող էր նրանց օգնել առանց որևէ հետին մտադրության։ Նա այդ որոշումը միակ ճիշտն էր համարում հայ ժողովրդի փրկության համար[28]։

Իրոք, շատ դարերի ընթացքում Ռուսաստանը վարել է Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդներին աջակցելու ավանդական քաղաքականություն։ Սակայն, ինչպես նշում է ակադ. Վ. Խվոստովը, «90-ական թվա-

---

25 Е. В. Тарле, Англия и Турция («Анналы», № 3, Петербург, 1923, с. 22).

26 M. N. Gulesian, Englands Hand in Turkish Massacres („Arena", vol. 17, Boston. 1897, p. 279).

27 Նույն տեղում, էջ 272—273։

28 Նույն տեղում, էջ 280։

կաններին ցարական կառավարությունը իր ոխերիմ թշնամիների՝ Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի հետ միասին հանդես էր գալիս Օսմանյան կայսրության մեջ ազգային-ազատագրական շարժման դեմ։ Սուլթանի քրիստոնյա հպատակներին աջակցելու ռուսական ավանդույթները դեն նետվեցին ցարական կառավարության կողմից»[29]։

Որոշ ամերիկյան հեղինակներ նկատել են, որ Ռուսաստանի ուշադրությունը սևեռված էր Հեռավոր Արևելքին, և ոչ մի տերություն, բացի Անգլիայից, չէր կարող լրջորեն զբաղվել հայկական պրոբլեմով[30]։ Իսկ մյուսները նշում էին Ռուսաստանի կողմից Արևմտյան Հայաստանն օկուպացնելու անհնարինությունը, գտնելով, որ ցարական կառավարության շահերն ուղղված էին ոչ թե Փոքր Ասիայի հայկական մարզերին, այլ Բոսֆոր և Դարդանել նեղուցներին[31]։

Իր հոդվածում Սթեդը գրել է, որ Մոսկվայում Նիկոլայ II-ի թագադրման ժամանակ արտաքին գործերի մինիստր, իշխան Ա. Լոբանով-Ռոստովսկին հայտարարել է, թե հայկական հարցում Ռուսաստանի դիրքավորումը պայմանավորվում է 1878 թ. անգլո-թուրքական կոնվենցիայի գոյությամբ։ «...Ինչպես կարող ենք մենք՝ ռուսներս, զանց առնել Կիպրոսի կոնվենցիայի նշանակությունն ու կարևորությունը, որը Անգլիային պարտավորեցրել է խոչընդոտել Ռուսաստանին՝ Թուրքիայի ամբողջականությանը սպառնացող լուրջ վտանգի դեպքում»,— ասել է նա։ Երբ նրան առարկել էին, ասելով, որ անգլիական կառավարությունը, իբր, փոխել է իր հայացքները կոնվենցիայի վերաբերյալ և ձգտում է երկու տերությունների փոխադարձ մերձեցմանը, իշխան Ա. Լոբանով-Ռոստովսկին պատասխանել էր, որ կոնվենցիան այնուամենայնիվ գոյություն ունի և նույնիսկ եթե Անգլիան չեղյալ հայտարարի իր պարտավորությունները, Ռուսաստանը չի պատրաստվում անհապաղ փոխել իր արտաքին քաղաքական կուրսը[32]։

Հիմքեր և ապացույցներ չունենալով, Կաթոլիկական համալսարանի հնագիտության և արևելյան լեզուների պրոֆեսոր Հ. Հիվերնատը ցարական կառավարությանը մեղադրում է Օսմանյան կայսրության մեջ հայկական ջարդերին մասնակցելու հարցում։ Նրա կարծիքով ցարիզմը միջամտել է Թուրքիայի գործերին այն հաշվով, որպեսզի տիրանա նաև Արևմտյան Հայաստանին[33]։ Ծանոթանալով Հ. Հիվերնատի «Հայաստան. անցյալը և ներկան» հոդվածին, կարելի է նշել, որ ուսումնասիրելով հայ ժողովրդի, հայ եկեղեցու պատմությունը, հեղինակը բավականաչափ լավ չի պատկերացրել հայկական հարցի պրոբլեմները, նրանում Բարձր Դռան և մեծ տերությունների քաղաքականության դերը։ Հայկական հարցի շուրջն ստեղծված բարդությունները Հ. Հիվերնատը միակողմանիորեն վերագրում է ցարական կառավարության մեքենայություններին։

---

29 В. М. Хвостов, История дипломатии, т. II, М., 1963, с. 347.

30 „What must be done in Armenia?" („Review of Reviews", vol. 13, New York, 1896, p. 338).

31 W. K. Stride, The Immediate Future of Armenia: a Suggestion („Forum", vol. 22, New York, 1896, p. 315—316).

32 W. T. Stead, Նշվ. հոդվ., էջ 578։

33 Henry Hyvernat, Նշվ. հոդվ., էջ 325։

Ամերիկահայ հեղինակ Մ. Մանգասարյանի կարծիքով, Ռուսաստանը երբեք չի մոռանա, թե ինչպես Ղրիմի պատերազմի ժամանակ Անգլիան, համաձայնության գալով Նապոլեոն III-ի և Սարդինիայի թագավորի հետ, փրկեց Թուրքական սուլթանին։ XIX դ. 90-ական թվականներին ցարական Ռուսաստանի կառավարությունը նույնպիսի ուշադրություն էր ցույց տալիս «Բոսֆորի բռնակալին»։ Օսմանյան կայսրության ամբողջությունը պաշտպանում էր նաև Ֆրանսիան։ Մ. Մանգասարյանը նկատում է, որ 1894—1896 թթ. հայկական ջարդերի ընթացքում Գերմանիայի կառավարությունը բողոքի ոչ մի հայտարարություն չի ներկայացրել Բարձր Դռանը[34]։

ԱՄՆ-ի ամսագրերի էջերում առանձնապես սուր և անխնա քննադատության էր ենթարկվում գերմանական կայզերի պրոթուրքական դիրքը։ 1899 թ. Նյու Յորքի «Նեյշն» ամսագրում զետեղվել է Ու. Սթիլմանի «Գերմանիան և հայերը» հոդվածը, որտեղ հեղինակը ձգտել է բնութագրել Գերմանիայի քաղաքականությունը՝ Օսմանյան կայսրության մեջ հայ բնակչության 1894—1896 թթ. ջարդերի ժամանակ։ Նրա կարծիքով Սոյակ դաշինքի պետությունների ազդեցությունը Կոստանդնուպոլսում ուժեղացնելու համար գերմանական կառավարությունը թշնամական դիրք էր գրավել Ռուսաստանի նկատմամբ, փաստորեն սպառնալով Ռուսաստանի դեմ պատերազմի դեպքում պաշտպանել սուլթանին։ Ու. Սթիլմանը գտնում էր, որ Գերմանիան ձգտում էր կաթվածի ենթարկել ռուս-ֆրանսիական հարաբերություններն Արևելքում, միևնույն ժամանակ Մեծ Բրիտանիային թույլ տալով իրականացնելու իր արևելյան պլանները[35]։

Հայտնի է, որ XIX դ. 80-ական թվականներից սկսվում է գերմանական կապիտալի ավելի մեծ ներթափանցումը Օսմանյան կայսրություն։ Օսմանյան կայսրության «ստատուս-քվոի» հարցում այժմ համընկնում էին և՛ Գերմանիայի, և՛ նրա դաշնակից Ավստրո-Հունգարիայի շահերը։ Վիեննան չէր կարող թույլ տալ Օսմանյան կայսրության անկումը, քանի որ սուլթանի իշխանության տակից սլավոնների ազատագրումը կսպառնար բազմազգ ավստրո-հունգարական միապետության ամբողջականությանը։ Սովետական պատմաբան Ա. Սիլինը գրում է, որ Գերմանիայի հետ սուլթանի մերձեցման ներքին քաղաքական շարժառիթներից մեկն այն էր, որ նա հույս ուներ «Գերմանիայից աջակցություն ստանալ հայկական հարցում և ընդհանրապես իր ներքին քաղաքականությունը իրականացնելու գործում...»[36]։

Ամերիկյան ամսագրերի էջերում հանդես եկող հեղինակները երբեմն էլ մեծ տերություններին կոչ էին անում վճռական գործողությունների անցնել հայկական հարցում։ Այսպես, Ջ. Մակդերմոթը գրում է, որ այն ժամանակ, երբ քրիստոնյա բնակչությունը Բրիտանիայի կղզիներից մինչև Հունաստան, Պետերբուրգից մինչև Լիսաբոն, ԱՄՆ-ի ամբողջ ժողովուրդը կրքով պաշտպանում էին հայերին, մեծ տերությունների կառավարողներն ու դիվանագետները հավատարիմ մնացին Օսմանյան կայսրության «ստատուս-քվոն» պահ-

[34] M. M. Mangasarian, Armenia's Impending Dome. Our Duty („Forum", vol. 21, New York, 1896, p. 457—458).

[35] W. J. Stillman, Germany and Armenians („Nation", vol. 68, New York, 1899, p. 352).

[36] А. С. Силян, Германская военная миссия Фон Дер Гольца в Турции в 1882—1895 гг. («Ученые записки по новой и новейшей истории», т. 2, М., 1956, с. 327).

պանելու քաղաքականությանը[37]։ «Ենիշեն» ամսագիրը նշում էր, որ եվրոպական տերությունները պատասխանատու են հայ խաղաղ բնակչության ջարդերի համար, քանի որ բոլոր միջոցներով սուլթանին պահում էին գահի վրա[38]։ Ջ. Օ՝ Շին եկել է այն եզրակացության, որ եվրոպական տերությունները ոչ մի բանով ավելի լավ չեն իրենց հովանավորյալից՝ Բարձր Դռնից[39]։

Ամերիկյան հեղինակներն առաջ էին քաշում հայկական ռեֆորմների պատրանքային պլաններ, առաջարկություններ էին մտցնում Հայաստանի ապագա կառուցվածքի մասին, թեկնածուներ էին առաջադրում հայկական մարզերի կառավարչի պաշտոնի համար, երբեմն ծանոթ չլինելով Օսմանյան կայսրության դրությանը և ներքին պրոբլեմներին։

Բոստոնյան «Արենա» ամսագրում Ռ. Սթայնի «Հայաստանին հարկավոր է եվրոպացի նահանգապետ» հոդվածի հրապարակման առթիվ նույն համարում այդ մասին արտահայտվեցին ԱՄՆ-ի աչքի ընկնող հասարակական գործիչներ պրոֆեսոր Հ. Հիվերնատը, Հոռոմում ամերիկյան կոլեջի ռեկտոր Օ՝ Կոնելը, Ս. Համլինը և ուրիշներ, որոնք հիմնականում համաձայն են հեղինակի այն կարծիքին, որ Հայաստանը կփրկվի այն պայմանով, եթե Փոքր Ասիայի հայկական գավառների նահանգապետի պոստում նշանակվի եվրոպացի։ Մասնավորապես Հ. Հիվերնատը գրում էր, որ Հայաստանին անհրաժեշտ է «ազնիվ և գործունյա նահանգապետ»[40]։ Օ՝ Կոնելը նկատում է, որ երաշխիք չի տեսնում հայերի կյանքի անվտանգության ապահովման համար, քանի դեռ հայերով բնակեցված մարզերի գլուխ չկանգնի քրիստոնյա[41]։ Ս. Համլինը նշում էր, որ ինքը համաձայն է քրիստոնյա կառավարիչ նշանակելու անհրաժեշտության վերաբերյալ Ռ. Սթայնի հոդվածի գլխավոր գծին։ Ս. Համլինի կարծիքով իր գործունեության մեջ այդ կառավարիչը պետք է հենվի մեծ տերությունների աջակցության վրա[42]։

Ռ. Սթայնը գրել է, թե իբր Եվրոպայում միայն մեկ մարդ կկարողանար հաջողությամբ վարել Հայաստանի նահանգապետի պատասխանատու պաշտոնը։ Այդ մարդը Բ. դե Կալլեյն էր՝ Բոսնիա-Հերցոգովինայի հունգարացի կառավարիչը։ Ռ. Սթայնի կարծիքով միայն նա կկարողանար ավերակների միջից վերաստեղծել միմյանց թշնամի քրիստոնյաներով և մահմեդականներով բնակեցված Հայաստանը[43]։ Կարելի է նաև օրինակներ բերել, երբ արևմտահայերի ազգային, սոցիալական և քաղաքական լուրջ պրոբլեմները, նրանց ծանր դրության բարելավման գործը ԱՄՆ-ի ամսագրերի էջերում ներկայացվում և մեկնաբանվում էին նման պարզունակ և ոչ իրական դիրքերից։ «Ենիշեն» ամսագրի խմբագրական հոդվածի հեղինակը, օրինակ, հայ ժողովրդի փրկության համար միակ ուղին համարում էր անգլիական ինտերվենցիան[44]։ Իսկ Թ. Պետերսոնի պնդմամբ՝ հայ բնակչության ընդհանուր կո-

---

37 George McDermot, Նշվ. հոդվ., էջ 300—301։

38 „Turkey in Extremis" („Nation", vol. 63, New York, 1896, p. 173).

39 John. O' Shea, Նշվ. հոդվ., էջ 399։

40 Robert Stein, Armenia must have a European Governor („Arena", vol. 12, Boston, 1895, p. 368).

41 Նույն տեղում, էջ 370։

42 Նույն տեղում, էջ 368։

43 Նույն տեղում, էջ 386—387։

44 „The Eastern Question" („Nation", vol. 63, New York, 1896, p. 27).

տորածից խուսափելու համար անհրաժեշտ էր հայերի արտագաղթը այն մարզերից, որոնք ենթակա էին թուրքերի և քրդերի հարձակմանը։ Ամերիկյան հեղինակը ստեղծված դրությունից միակ ելքը համարում էր հայերի վերաբնակեցումը Ռուսաստանում[45]։ Ջ. Մակդերմոթը գրել է, որ հայկական հարցը չի լուծվի դիվանագիտական ճանապարհով, քանի որ «մեծ մարդասպանը» չի պատկանում քաղաքակիրթ աշխարհին։ Նրա կարծիքով, աշխարհի զարգացած երկրների ներկայացուցիչների գտնվելը Կոստանդնուպոլսում «մեծ հիմարություն է»[46]։

Սակայն մեծ տերությունները ամենևին չէին ցանկանում փչացնել առանց այդ էլ լարված հարաբերությունները Բարձր Դռան հետ։ Նրանք բազմիցս սուլթանին ներկայացրել են նրա սուվերեն իրավունքները նվազեցնող պահանջներ, սպառնալով բացել հայկական հարցը։ Սա ամեն անգամ Աբդուլ-Համիդը ստիպված է եղել զիջել սոսա տերություններին, բայց փոխարենը կազմակերպել հայ բնակչության նոր ջարդեր, բնակչություն, որը ծառայում էր որպես եվրոպական իմպերիալիստների առուծախի առարկա։

Այսպիսով, հայկական հարցը XIX դ. 90-ական թվականներին դգալի տեղ է գրավել ԱՄՆ-ի ամսագրերի էջերում։ Ամերիկյան ամսագրերի նյութերի ուսումնասիրությունը, նյութեր, որոնք արտացոլում են Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած հայ խաղաղ բնակչության մասսայական կոտորածները և մեծ տերությունների դիվանագիտական պայքարը, կնպաստի հայկական հարցի պրոբլեմի հասասորսասր լուսաբանմանը։

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛОВ США

(середина 90-ых годов XIX в.)

АРМАН КИРАКОСЯН

Резюме

Усилившаяся антиармянская политика турецкого султана Абдул-Гамида II, массовые избиения мирного армянского населения в Османской империи, восточная политика европейских держав находили широкое освещение на страницах журналов США 90-х гг. XIX века. Авторы многочисленных статей, сообщений и писем знакомили читателя с историей армянского народа, с чудовищными армянскими погромами 1894-1896 гг.

Особого внимания заслуживает критическая позиция американского общественного мнения по отношению к политике Великобритании в Османской империи, действиям английских правителей в армянском вопросе. Конечно, она вызывалась не только «филантропическими чувствами» к армянскому народу. В момент нарастания империалистического соперничества многие аспекты английской восточной политики вызывали раздражение у правящих кругов США.

[45] Theodore Peterson, Նշվ. հոդվ., էջ 668։
[46] George McDermot, Նշվ. հոդվ. էջ 302—303։